

Votívkéz és kanalacska

A Történeti Ötvösmű kiállítás (1884 február-május) judaikái

A kiállított tárgyak rekonstruálása alapján feltérképezhetjük, mit tartott bemutatkozásra méltónak a zsidó közösség, és hogyan értelmezték ugyanezt a kiállítást a szervező szakemberek.

Tárgyleírásaik és tévedéseik alapján képet kapunk arról is, hogy mit és hogyan tudtak a zsidó vallásról.

1884-ben, a tiszaezslári vérvádper után, abban az évben, amikor aradi látogatásán a király az izraelita küldöttséget nem az egyházak között, hanem a nem bevett felekezetnek járó protokollsorrendnek megfelelően a helyi tűzoltóság után fogadta, (1) Magyarországon először láthatott a szélesebb közönség zsidó kegytárgyakat zsinagógán kívül, múzeumi környezetben. Ezt megelőzően csak egyszer, az 1879-es párizsi világkiállításon volt látható egy zsidó műgyűjtemény, így a magyar vállalkozás úttörő és korszakos jelentőségű nem csak korai időpontja miatt, hanem azért is, mert a kiállításra összeállított tárgy-együttesről van szó. Ez volt az első lehetőség, hogy egy zsidó közösség a tárgyain keresztül megmutathassa magát, vallásának jelképeit, s azok művészi értékét.

Az 1872-ben alapított Iparművészeti Múzeum 1884-ben rendezte meg a Magyar Történeti Ötvösmű kiállítást. 380 kiállító 7728 tárgyát állították ki tematikus csoportokban a Magyar Nemzeti Múzeum Képtárának termeiben. A zsidó kegytárgyak a második teremben, az egyházi és a szláv tárgyak között kaptak helyet. Európában ezt megelőzően csak egyszer állítottak ki judaika gyűjteményt, az 1878-as párizsi világkiállításon, ahol a Strauss-gyűjtemény nyolcvankét tárgyát mutatták be. (Cohen, 1992) A gyűjtemény leíró katalógusát Georges Stenne (Schorstein Dávid) készítette el (Stenne, 1878), s egyben ez a zsidó művészet első ilyen jellegű leírása. (Sigal, 1999)

A budapesti kiállításon viszonylag későn merült fel a judaikák szerepeltetése. A tervek szerint 1884. februárjától látogatható kiállítást végül csak májusban nyitották meg, s az utolsó hónapokban érkeztek meg a zsidó kegytárgyak (2), a legnagyobb kiállító nagykanizsai hitközségé csak április elején!

A kiállított tárgyak zöme zsinagógai kegytárgy, melyek elsősorban a Tóra díszítését szolgálják. Bemutattak 14 tóravértet, 8 rimonpárt, és egy pár nélküli rimont, 3 tórakoronát, 3 különféle neven megnevezett kelyhet, 2 tóramutatót, és egy-egy tóraszekrényt, fűszertartót, és eljegyzési gyűrűt is. A nem elsősorban zsinagógában használatos tárgyakat (fűszertartó, hanukkia, gyűrű) magánszemélyek adták, illetve közgyűjteményben voltak, míg a zsinagógai tárgyakat legnagyobb számban a nagykanizsai hitközség és az óbudai chevra kadisa. Szerepel még a listában egy „fűszertartó oltárdísz” (Lajstrom 37. tétel) is, amely minden bizonnyal tévedésből szerepel az „izraelita egyházi szerek” között. (3)

A tárgylista nem ad teljes képet arról, hogy milyen kegytárgyak élveztek elsőbbséget a kiállítást összeállítók, vagy a kiállítási tárgyakat összeadóik szemében, hiszen – ötvösművészeti kiállításról lévén szó – csak a nemesfémekből készült tárgyak szerepelhettek, így a zsidó vallás legfontosabb tárgya, lényege, az „Írás”, nem jelenhetett meg. Ugyanakkor a tórával – azaz az Írással – kapcsolatos tárgyak abszolút dominanciája látszik. Ez adódhat abból, hogy elsősorban ezek voltak művészi kivitelben a kiállításra kölcsönző zsidó közösségek birtokában, de inkább abból, hogy a zsidó közösség megpróbálta a közönség „zsidóképét” a közös – azaz a zsidó-keresztény kultúrkör közös kincse, a Biblia felé ír-

nyítani. Hiányoznak a kiállításról – jóllehet jellemzően díszes ötvöstárgyak – a könyvekhez készült kötéstáblák, a szombat kellékei közül a gyertyatartók, és mindössze egyetlen ezüstitálán fűszertartó szerepel. Az ünnepekhez kapcsolódó kegytárgyak közül mindössze egy hanukkia volt látható – az is tóratáblának leírva (Lajstrom 25. tétel), – de hiányoznak a megillatokok, eszrogtartók, szédertálok. A családi élet kellékeiből, a viselet ötvöstárgyaiból mindössze egy eljegyzési gyűrűt találunk (Lajstrom 40. tétel), de semmit a körülmetéléshez használt felszerelésből, a ffillintokokból, atarákból, mezüzékből. A közösségi életben fontos gyűjtőperselyek, a chevra kadisák értékes ötvöstárgyai nem szerepelnek a kiállításon – jóllehet az óbudai kegytárgyak az óbudai chevra kadisa tulajdonát képezték, s tudjuk, milyen gazdag anyaga volt ekkoriban az óbudai chevranak. (*Bató*, 1906) A budapesti kiállításon bemutatott tárgyakat (43 db, de a páros tárgyak miatt gyakorlatilag 35 tétel) hitközségek, chevra kadisák és magánszemélyek adták össze. Legnagyobb kiállító a nagykanizsai hitközség 17 tárggyal, őket követi az óbudai chevra kadisa 10 kiállított tárggyal. Egger és társai öt judaikát, Mendl Manó gyulafehérvári gyűjtő 4 tárgyat állított ki. A Laczkó Testvérek két tóravértet, Seligmann Izrael pesti ötvös egy hanukkát, a kükküllő megyei bizottság pedig egy fűszertartót adott kölcsön a kiállításra. Bemutattak két tárgyat a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményéből, valamint az egyik legnagyobb kiállító, Andrassy Manó műgyűjtő gyűjteményéből is szerepeltettek itt egy poharat. A szervezőbizottság egyik döntése értelmében semmit sem utasítottak vissza (*Kiss*, 2000), mindent kiállítottak, amit a tárgyakat felajánlók beküldtek.

A zsidó kegytárgyak két legnagyobb kiállítója a Nagykanizsai Izraelita Hitközség és az Óbudai Chevra Kadisa. A nagykanizsai hitközségi elnök, gelsei Guttmann Henrik (4) 1884. áprilisában kelt levelében értesíti a kiállítás bizottságát, hogy útnak indították a listában szereplő „régiségi beccsel bíró értéktárgyakat”. A 18. század végén a Batthyányiak uradalmán alakuló zsidó közösség egyike a legkorábban magyarosodó, a vallási reformokat legelőbb bevezető hitközségeknek. Löw Lipót nagykanizsai rabbisága idején, 1845-ben itt szólalt meg Magyarországon először orgona zsinagógában, s ez az első hitközségek egyike, ahol bevezették a magyar nyelvű hitszónoklatot. 1883-tól haláláig (1918) a budapesti Országos Rabbiképző Intézet első végzett növendéke, Neumann Ede a közösség rabbija, aki a bécsi reform követőjeként Geiger Ábrahám imakönyvét és istentiszteleti reformjait követte. Ő alapította az Országos Rabbiegyesületet, mely folyóiratán, a Magyar Izraelen keresztül jelentős befolyással volt a neológ magyar rabbikar szemléletére. A történeti ötvösmű kiállításra tórékszereteket és kelyheket küldtek.

Az óbudai közösség a Zichyek birtokán megtelepedett zsidó közösség, a 18. században Magyarország – Pozsony mellett – legjelentősebb hitközsége. Münz Mózes rabbisága idején (1789–1831) felügyelete alá tartozott a pesti hitközség is. A 19. század második felére az óbudai hitközség háttérbe szorult a feltörekvő pesti mögött, de a fiatal pesti közösség mellett előkelő történeti múlttal rendelkező közösség maradt. A korabeli leírások (*Bató*, 1906) és fényképek (*Múlt és Jövő*, 1913) szerint a pesti hitközség ünnepélyes alkalmakkor kölcsönkérte az óbudai hitközség néhány szebb tórafüggönyét, hogy a régi kegyszerekkel emelje az ünnepségek fényét, történelmi kontinuitást teremtve a híres régi óbudai és a fiatal, de gazdag és befolyásos pesti hitközség között. A történeti emlékezet szerint az óbudai hitközség tetemes összeggel (2625 Ft) járult hozzá a Magyar Nemzeti Múzeum alapításához, majd 1848-ban valamennyi templomi ezüstjét felajánlva a forradalmi hadsereg szükségleteire, ötven lovaszt állított ki a kegyszerek árán. (*Ujvári*, 1929) A szép történetnek ellentmond, hogy *Bató* J. Lipót 1906-ban megjelent alapos munkájában leírja a hitközség kegyszereit is, melyek jelentős részét még a 18. században adományozták a hitközségnek, s 1848 után is a hitközség birtokában voltak. A nagykanizsai nőegylet történetét összefoglaló könyvben (*Winklerné*, 1943) hasonló legenda olvasható a nagykanizsaiakról is. Az asszimilált zsidó közösség egyik történelmi hivatkozási alapja lett a negyvennyolcas hazafiság, melyet feltehetően tovább színesítettek a kegytár-

gyak eladásáról szóló információkkal, de feltételezzük, hogy e közösségek tehetőstagjai e nélkül is képesek voltak a hadsereg támogatására. A díszes, értékes tóraékszerek alkalmazása 'hiddur micva', azaz vallási jócselekedetnek számít (Exodus Rabba 15, 2). Szimbolikus értelmű, hogy olyan legendák születtek, melyekben a hitközség kvázi a vallási parancsolatok elé helyezi a hazafiságot.

A zsidó közösség másik 19. századi 'vizuális bemutatkozásán', 1896-ban az Ezredévi Kiállításban ugyancsak az óbudai és a nagykanizsai hitközség adta a tárgyak közel harmadát.

A tárgyak leírása

A kiállításról többféle, különféle igényeknek megfelelő kiadvány készült. A szélesebb közönségnek készült a kisméretű kiállítás-vezető (*Útmutató*, 1884), mely az egyes termek legfontosabb tárgyaira hívja fel a figyelmet. A csak a kiállítás bezárása után majd

Pulszky Károly, aki nem mellesleg a második terem – judaikákon kívüli – tárgyleírásait készítette, liberális országgyűlési képviselőként a zsidó vallás recepciójáért harcolt, s a kiállításban szintén jelentős szerepet vállaló édesapja, a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója, Pulszky Ferenc az 1884-es felsőházi reform során kiállt a zsidó közösség felsőházi képviselete mellett, s születésének századik évfordulóján hosszú cikkben emlékezett meg róla a korszak legjelentősebb zsidó lapja, az Egyenlőség.

egy évvel megjelentetett pazar kiállítású magyar és francia nyelvű kétkötetes albumban közel háromszáz tárgyleírást közöltek, valamennyit illusztrálva. (*Pulszky és Radisics*, 1885) Ezekben a viszonylag szűk válogatásokban a kiállított judaikákat egyáltalán nem említették. A részletes, minden tárgyat többé-kevésbé szakszerűen leíró (leírni szándékozó) katalógus (Lajstrom, 1884) csak a kiállítás bezárása után hónapokkal jelent meg, s az igen aprólékos tárgyleírásai ellenére is számos hiányossága van. (*Kiss*, 2000) Az elsősorban a szakmai közönségnek szóló igen részletes és alapos katalógusban az izraelita egyházi szerek leírása külön fejezetként szerepel a második terem tárgyainak leírásában, s a fejezet címlapját az egyik tóravért (Lajstrom 28. tétel) rajza is kiemeli.

A második terem tárgyainak leírását Pulszky Károly készítette, az izraelita kegyeszerket azonban Szendrei János (5) írta le, aki más tárgyleírásokkal nem szerepel a katalógusban. (6) Szendrei nagyon alapos leírásokat ad a kiállított tárgyakról, de nem mutatja

be, hogy az egyes tárgyakat kik, mikor és milyen célra használták, és nem ismerteti a tárgyak méreteit sem. Nyelvezete jellegzetesen a korszak pozitivistá történetírásának és történetoktatásának okleveles alapozottságára utal (*Lederer*, 1969; *Gunst*, 2000), tárgyleírásai a heraldikai címerleírás szabályok, az ott használt szakkifejezések (*Bertényi*, 2003) használatával készültek. Például: „a szekrény tetején két ágaskodó griff félig zárt koronát tart” (Lajstrom 34. tétel), „ágaskodó oroszlánok két első lábukban koronát és a szokásos kéttáblás tízparancsolatot tartják” (Lajstrom 33. tétel).

Jóllehet a Szendrei által adott leírások alapján néhány tárgyat szinte azonosítani lehet, ez természetesen csak a köz- vagy magángyűjteményekbe került, vagy eredetileg is onnan kiállított tárgyak esetében lehetséges. A katalógusban a judaikák közül képpel egyedül a 28-as tételen szereplő Tóravért szerepel, melyet a fejezet nyitóképeként, rajzon közölnek. (7) A kiállítás során a híradások szerint az Iparművészeti Múzeum számára fényképfelvételeket készített Uhl Sándor múzeumi őr, Herpka Károly pedig galvanoplasztikai másolatokat, de sajnos ezek köre a judaikákra nem terjedt ki. A nagykanizsai és

az óbudai tárgyak jelentős része 1949-ben a mai Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár gyűjteményébe került, s a leírások alapján azonosítható. Sajnos mindkét közösség állított ki olyan kegytárgyakat 1884-ben és az 1896-os Ezredévi Kiállításon is, amelyek nem kerültek a múzeumba. Ezek közül néhányat archív fotók segítségével sikerült azonosítani, de vannak, amelyek létéről csak a Lajstrom leírása alapján tudunk. (A kiállításban szereplő 35 tétel (43 db) közül 18 tételt (24 darabot) sikerült azonosítani.)

Az eredeti tárgyak megtekintése nélkül is képet kaphatunk arról, hogy mit, mennyit tudhatott Szendrei a judaikákról, általában a zsidó ünnepekről, szertartásokról, s felismerhetjük igen jellemző tévedéseit. A katalógusban publikált tévedések természetesen nem kizárólag az ő ismeretanyagára utalnak: a katalógus leírásait a korszak legkiválóbb muzeológusai és levéltárosai, a Magyar Nemzeti Múzeum, a Magyar Országos Levéltár és az Iparművészeti Múzeum munkatársai készítették. A katalógus elkészítésére alig maradt idő, s a szerkesztés során Szendrei tévedései vagy nem tűntek fel a többi szakembernek, vagy meg sem nézték, nem tulajdonítottak jelentőséget a jogilag akkor még számos hátrányos megkülönböztetést elviselni kénytelen zsidó közösség kegyszereinek. Annak ellenére sem, hogy a kiállítás titkára, Pulszky Károly, aki nem mellesleg a második terem – judaikákon kívüli – tárgy-leírásait készítette, liberális országgyűlési képviselőként a zsidó vallás recepciójáért harcolt, s a kiállításban szintén jelentős szerepet vállaló édesapja, a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója, Pulszky Ferenc az 1884-es felsőházi reform során kiállt a zsidó közösség felsőházi képviselője mellett, s születésének századik évfordulóján hosszú cikkben emlékezett meg róla a korszak legjelentősebb zsidó lapja, az *Egyenlőség*. (*Egyenlőség*, 1914. november 8.) A magánemberként már emancipált zsidók felekezetének egyenjogúsítása politikusként fontos volt számukra, az e felekezetet jelképező kegytárgyak korrekt leírása és bemutatása azonban nem.

A tárgyak leírása sorban halad, s az egyes leírásoknál gyakran hivatkozik az előzőekre. Jellemzően az adott tárgytípus első előfordulásánál részletesebb leírást ad, míg a továbbiakban „a szokásos” formulával vezeti be a hasonló részleteket. A kiállított tárgyak legnagyobb csoportját a tórával kapcsolatos kegytárgyak (a tórávértek, rimonpárok, tórákoronák és tóramutatók) jelentik.

A Magyarországon is jellemző askenázi hagyományban a két farúdra tekercselt, Mózes öt könyvét tartalmazó pergament (a tóratekerccset) jellemzően gazdagon hímzett tórapólyával összefogják, majd ráadják a bársonyból vagy egyéb mives anyagból készült, hímzett tóraruhát. A farudak végét rimonpárral (Szendreinél: Thora oszlopocskák) vagy koronával díszítik, majd az egész ’nyakába’ helyezik a tórávétet, s gyakran mellé lógatják a tóraolvasásnál használt tóramutatót is. (*Roth*, 1971; *Stahl*, 1979; *Sed-Rajna*, 1995)

Szendrei leírásaiban több olyan tévedés található, melyek alapján feltételezhető, hogy nem találkozhatott ily módon felöltöztetett tórával, illetve amit látott, azt nem azonosította a zsidó liturgia központi elemével. A kiállításban bemutatott Tóraszekrény leírásában találjuk az alábbi részletet:

„A szekrény belsejében, két niellos végű lábas hengerre, hosszú pergamen szalag van tekerve, melyen a Talmud terjedelmes kivonata olvasható. E kettős tekercs vörös atlasz tokba van rejtve, melyre ezüst skófiúm szalagból „Jehova” szimbóluma van rá varrva: Y. Ugyancsak a szekrény belsejében láncon csüngő apró fogadalmi kezes pálcácska tartatik...” (Lajstrom 34. tétel)

A „két niellos végű lábas henger” a tóratekerccset tartó két fa, melyek hagyományos elnevezése ’Éc Hájim’, a pergamentekercs maga a tóra, melyen értelemszerűen Mózes öt könyvének a szövege található, nem pedig a Talmudnak a kivonata. A vörös atlasz tok a tóraruha, vagy tóráköpeny (héber: meil). A láncon csüngő pálcácska a tóramutató, mivel a hagyomány szerint a tóra betűit kézzel nem illik megérinteni.

A tórávértek

A tórávért (héber: tász) az askenázi tradíció jellemző tóradíszé. (Fishof, 1994) A tórávért formája, díszítése a korstílusokkal változik, de közös jellemzőjük, hogy díszítésüknél elsősorban a Tórával kapcsolatos zsidó jelképeket használják. Közös elemük a jellemzően a tábla alsó harmadában elhelyezett kis nyílás, melyben mindig az aktuális ünnep nevét tartalmazó táblácskát helyezik el.

Szendrei az egyik tórávért leírásában a tórávérteket – tévesen – a frigszekrény ajtajára helyezi: „a frigy vagy thoraszekrény ajtaja, melyre néha erősítették is” (Lajstrom 1. tétel) egy másikban pedig magát a tóradíszet tekinti a kultusz elemének: „magát a thora lapot pedig szintén fehérén zománczott öt virág díszíti” (Lajstrom 28. tétel) Az ünnepjelző nyílást hol „ereklye szekrénykének” (Lajstrom 1. tétel) írja le, hol közelítve a valódi funkcióhoz, utal arra, hogy a táblácska cserélhető, illetve forgatható: „medaillon félig át van törve, s belé a túlsó oldalon forgatható héber föliratú táblácska jár” (Lajstrom 31. tétel) Máshol a héber feliratot is értelmezi: „melyen 'Jehova Eloichim' neve héber betűkkel olvasható” (Lajstrom 23. tétel), de az esetek többségében nem foglalkozik ezzel a részlettel.

Mivel a kiállított ötvöstárgyak között a tórávérteken található a legtöbb jellemző zsidó jelkép, érdemes megvizsgálni, hogy miként mutatja be ezeket a tárgyakat leíró muzeológus.

Jelképek

A hatágú 'Dávid'-csillag a 19. századra elterjedt zsidó díszítőmotívummá vált. (Scholem, 1995) A zsinagógák díszítésében gyakori, kegyzsereken, különösen ötvöstárgyakon ritkábban szerepel. A tárgy-leírásban „jehova szokásos jegye”-ként említik, s a biztonság kedvéért grafikusán is (Y) közlik. (Lajstrom 1 tétel)

Szinte valamennyi leírásban említenek nyitott vagy zárt koronákat, melyek általában a frigszekrényt jelképező kis szekrényke, vagy a tízparancsolat két táblája fölött találhatóak, esetleg a tórávért egészének tetejét képezik. A már említett jellemző heraldikus nyelvhasználattal, minden esetben precízen megnevezik, hogy hány ágú, milyen típusú koronát láthatunk. A szombati imakönyvben is szereplő Pirké Avot (Atyák bölcs mondásai) felsorolja a három koronát: Tóra Koronája, Királyság Koronája és Papság Koronája. (Pirké Avot VI. 17.) A 'Keter Tora', azaz tóra koronája, rövidítése betűvel is gyakran megjelenik a tórával kapcsolatos kegytárgyakon.

A kegytárgyakon gyakori ábrázolás Salamon templomának oszlopai, a szőlőággal bevont Jákin és Boáz. (2Kron 3, 17) Jóllehet az egyik tórávért leírásában „borostyánnal befüttatott aranyozott domborművű oszlopok”-at olvasunk (Lajstrom, 2 tétel), s a szőlő motívum csak az egyik rimonpár leírásában bukkan fel: „magát a hengeres oszloptestet stilizált szőlőgerezd dísz futja körül” (Lajstrom 7–8. tétel). Szendrei korának biblikus műveltséggel rendelkező értelmiségijeként nyilván tudta, hogy mire utalhatnak az oszlopok, hiszen egy helyen „szokásos cédrus oszlopokat” (Lajstrom 31. tétel) ír, amit csak a bibliai hely ismeretében tehet, hiszen ott jelenik meg az oszlopok anyaga. (2Sám 5,11)

Megjelenhet a tórávérteken Mózes és Áron alakja is, amint az kéziratot és nyomtatott imakönyvek esetében is gyakori. Az alakok attribútumai alapján egyértelmű, hogy kiket ábrázolnak. A vizuális kánon szerint rendszerint jobbra áll Mózes a törvénytáblákkal, míg balról Áron a főpap kellékeivel, az efóddal (a főpap 12 mezőre osztott mellvértje) és a füstölővel. Jóllehet Mózes alakját (Áronét talán kevésbé) a keresztény művészetben is gyakran ábrázolták, a tárgy-leírásban megnevezésük helyett csak a „jobbról és balról egy-egy tömjénező főpap alakja van kiverve” (Lajstrom 29. tétel) szöveggel találkozunk.

A zsidó művészet jellemző motívuma Juda oroszlánja. (Huberman, 1996) Az oroszlánok majd minden tórávérten szerepelnek, érdekes, hogy ezeket Szendrei soha nem említi.

ti heraldikus oroszlánokként, jóllehet ismertek ilyen ábrázolások is: koronás, kétfarkú oroszlánok, melyek címerpajzsot vagy koronát tartanak.

Szerepelnek még a kegytárgyakon a törvényablák, zodiákus jelek (Lajstrom 13–14. tétel), különféle állatok, melyek a bibliai törzsek szimbólumai, vagy egyszerűen a kor-szak művészetéből átvett heraldikus figurák, kétfejű sasok, virágcsokrok. (*Mann*, 1989)

Hanukkia

Legmeglepőbb annak a 'Thora-táblának' a leírása, amely valójában egy igen precízen leírt hanukkia. Feltehetően Szendrei is furcsának találta az eddigiektől nagyon eltérő megjelentést, ezért ez az egyik leghosszabb és legrédezőbb leírása.

„Thora-tábla, ezüst, vert és vésett munka. Alakja háromszög, szélein stilizált levéldíszsel, fent hasonló gomba végződve. Fönt a táblán egy kilenc ágú gyertyatartó látható, melyet jobbról egy egyházi öltönybe öltözött alak hosszú pálcával éppen gyújtogat, bal oldalt egy másik hasonló alak áll, mindkét kezét arcához emelve imádkozva néz föl a gyertyatartóra. Egészen a candeláber talpuzatánál jobbra egy kancsó, balra pedig egy a fentebbiekhez hasonló, de sokkal kisebb, szintén imádkozó alak van kiverve. Ez ábrázolás alatt kanálforma eszköz áll ki, melyet a táblához kapcsolódó szerkezet erősít. Alatta a Talmudból vett hétsoros jelmondat van kiverve. A tábla alján jobbról hosszúka medaillonban egy trónján ülő koronás király alakja látható, baljában kormánypálcával, jobb kezével pedig magyaros formájú pipát szorít fogai közé. A megfelelő szemközti oldalon pedig egy római harcos áll. Mind a kettőnek feje fölött héber betűs felirat van beverve. Az egész táblának legalján csatormaszerű lap ugrik előre, melyre fölül belül nyolc olyan egymáshoz egy sorjába forrasztott kanalacska van erősítve, mint aminő a tábla közepéhez van kapcsolva. Az alsó csatornából kicsiny kiömlő csövecské vezet ki, melyhez kurta láncon, apró fűles, mérő bádóg edényke van kötve. 18. századbéli munka. A tábla felső részén és a kanalak fenekén két bélyeg beverve: 12F N.R.S” (Lajstrom 25. tétel)

Egyértelmű a nyolc 'kanalacska', valamint az ezektől elkülönülten megjelenő 'samesz' helyzete és szerepe, s a díszítés is, amely mintegy elmeséli a hanukkai történetet. A hanukkiaát meggyújtó figurák szerepeltetése kézenfekvőnek tűnő, mégis elég ritka megoldás. (8) A hanukka elsősorban a családban megtartott ünnep, de a zsinagógában is meggyújtják a gyertyákat az erre szolgáló – az otthoni változatnál jóval nagyobb – hanukkiaokban. A kiállításban szereplő hanukkia nem a szintén elterjedt, a hétkarú menórára emlékeztető nyolc + 1 karos változat, melyet a hanukkia díszítésén is láthatunk, hanem – a tórávérthez némiképp valóban hasonlóan – egy díszes tábla, melynek előrenyúló padkáján találhatóak a mécsesek, a 'sameszmécses' pedig a tábla bal oldalán külön szerepel. (A 19. századig sokkal jellemzőbb az olajmécseseket tartalmazó változat, mint a gyertyatartós.)

A hanukkiaát Seligmann Izrael budapesti műkereskedő kölcsönözte a kiállításra, aki később több tárgyat is ajándékozott a Magyar Zsidó Múzeumnak, de ez a hanukkia sajnos nincs köztük. Az Iparművészeti Múzeum átvételi elismervényében „Menore, ezüst, vert és vésett munka domborművekkel” leírás szerepel, ezért különösen furcsa, hogy Szendrei tórávértként írta le a tárgyat. (A hanukkia elnevezést akkoriban nem használják, rendszerint hanukkai menórának írják le a tárgyakat.)

Rimonpárok

A kiállításban több rimonpár is szerepel, tóra-oszlopocskaként megnevezve. A rimonpárokat a tóra pergamenjét tartó farudak végére helyezik. A gránátalmákat (Vö. 1Sám 14, 2) szimbolizáló tárgyak általában nemesfémből készülnek, de ismertek fából, csontból stb. készült rimonok is. Jellemző, hogy a kiszélesedő fej-résről csengettyűk lógnak, melyek a tóra hordozásánál, a körmeneteknél csilingelnek, fokozva az ünnepi hangulatot. (*Stahl*, 1979) A katalógusban a rimonpárok szerepelnek a legelnyagoltabb leírásokkal, mégis feltűnik a 9–10-es számon leírt 'thora-oszlopocskák' furcsasága: „a belül üres,

gömbölyű és domború alapon álló egyszerű hengeres oszlopot, mely felül belyukasztott s tagolt gömbben végződik...”, s a leírásban nem említenek csengettyűket. A rimonpárként leírt tárgy valójában gyertyatartó-pár. A tárgy kiállítója Egger és társa, akiktől az átvételi elismervény szerint valóban átvettek gyertyatartó-párt, a kiállítási katalógusban azonban már rimonpárt szerepeltetnek. Ez a tévedés annál is furcsább, mert a keresztény kegytárgyak között is szerepelnek oltárra helyezendő gyertyatartók, melyek nagyon hasonlók a szombati gyertyatartókhoz.

Votívkéz

Nagyon jellemző tévedése Szendreinek a ’votívkezek’ leírása. „Votívkéz 2 db, ezüst, vert és vésett munka. Alsó végén és közepén áttört mivű gombbal bíró, belül üres hengeres pálcácska. Tetején hosszú kézelővel bíró jobb kéz áll, melynek mutató ujjá kissé kijjebb áll, valószínűleg eskü formában, a többi ujjai pedig be vannak egészen hajtva. Az egész láncon csüng. Jelen század elejéről.” (Lajstrom 38–39. tétel)

A leírás alapján tóramutatóra (héber: jad) ismerünk, mellyel a tóraolvasást segítő sorokat követi a felolvasó. Szendrei nem erre, hanem a középkori Európában kialakult zsidó eskü során való alkalmazásra utal névadásában és leírásában. (Vö: latin voveo: fogadást tesz, ünnepélyesen ígér.) A tóraszakrényben szereplő tóramutatót is „fogadalmi kéz”-ként ismerteti. Ezek az elnevezések nem csak arról tanúskodnak, hogy a tárgyakat leíró szakember egyáltalán nem ismeri a zsidó vallást, a szertartásokban használt kegyzereket. „Votívkéz”-ként, „fogadalmi kéz”-ként azonosít egy tárgyat, melyből láthatóan sok készült, és díszítése, kivitelezése alapján a készítő, használó közösség nagy becsben tartotta. Feltételezi, hogy a középkori Európában kialakult, a zsidó közösséget súlyosan sértő, gyakran megalázó külsőségekkel társuló zsidó eskü, a ’more judaico’ (Löw, 1868; Kohn, 1884) megtételéhez a zsidó közösségek külön díszes tárgyat készítettek volna. Szendrei feltehetően nem látta az Iparművészeti Múzeum adminisztrációs anyagait, az Egger-féle listában ugyanis „ezüst kéz, úgynevezett jad” szerepel, így ha máshonnan nem, onnan tudhatta volna, hogy miről van szó. A katalógus leírásában két jadt (Lajstrom 38–39. tétel) írnak le egy leírásban, amit ily módon csak a rimonpárok esetében tesznek meg, ami minden esetben páros tárgy. Feltételezhető, hogy Szendrei a két mutató jobb kezét a jobb kéz – bal kéz analógia alapján helyezi egymás mellé, kéz-párt alakítva ki a két jadból.

A kegytárgyak megnevezése

A kegytárgyak használati szokásainak nem-ismerete mellett további nehézséget okozhatott, hogy a korszakban nem volt még rögzített magyar megnevezése sem a kiállított tárgyaknak. Elsőként a Magyar-Zsidó Múzeum 1915–1916-ban megjelenő katalógusában (Katalógus 1915–1916) tapasztalható az a törekvés, hogy az azonos tárgyakat következetesen ugyanazon magyar névvel nevezzék meg. 1884-ben volt az első olyan alkalom, amikor a zsidó közösségek által héber néven megnevezett tárgyakat magyarul kellett leírni, ráadásul nem a tárgyakat ismerő szakembereknek, hanem olyanoknak, akiknek – mint fentebb is láttuk – hiányzott a kegytárgyak azonosításához és leírásához szükséges fogalomkészletük. Az alábbiakban az 1884-es kiállításon kiállított tárgyak magyar megnevezésének alakulását foglalom össze.

Keter: Tórákorona. Ennek megnevezése nem okoz gondot, hiszen az európai koronaformák – uralkodói és heraldikus koronák – formai jegyeit követő tárgyról van szó. (Huberman, 1996) Előfordul, hogy csak korona néven nevezik, nem említve, hogy a Tóra koronájáról van szó.

Tasz, tóravért. A tóravértek megnevezése rendkívül változatos. Mivel a keresztény tradícióban nincs hasonló tárgy, ezért törekedtek a minél pontosabb fogalom-meghatározásra. A kiállítási tárgyak átvételi elismervényein minden listán másként szerepel: Egger és társa Thora táblaként, Mendl és a Laczkó testvérek „Tízparancsolat”-ként adják át tóravértjeiket. Utóbbi elnevezés nyilvánvalóan a tóravértek díszítésében gyakori szimbólumra, a mózesi kettős kőtáblákra utal. Az óbudai zsidó közösségtől átvett tárgyak listáján tóra előlapjaként írják, míg a nagykanizsai hitközség egyszerűen lemeznek írja le. (Nagykanizsán a hitközség jegyzője készítette a listát, de nem tudjuk, hogy a közösség által használt elnevezést használta, vagy csak azért így írta le, mert ezt tartotta érthetőnek a zsidó tradícióhoz nem értő muzeológusok számára.) A katalógusban a Tóra-tábla elnevezést használják. 1896-ban feltehetően német hatásra Tórapajzsnak, Tóravértnak nevezik, amiben a német – s a németül-jiddisül beszélő zsidó közösségek jiddis – megnevezése, a 'Schild' jelenik meg. Mandl Bernát 1913-ban (9) a Tórapajzs (vért) megnevezést használja, majd az időközben megalapított Magyar-Zsidó Múzeum hivatalos katalógusában már Tóra-vért néven írják.

Rimmonim: A rimonpároknak a tóravértekhez hasonlóan nincs keresztény analógiája, értelmezése. A héber 'klé kódos' (szent eszköz, edény) megnevezés magyarításával nem találkozunk, de a név fonetikus leírásával igen. 1884-ben a tárgy külső megjelenésére utaló „Thora-oszlopocska” megnevezést használja a lajstrom, míg az átvételi papírokban inkább a funkcióra utaló megnevezéseket közölnék az adományozók: „thoravég” (Óbuda), „thora díszítmény”, (Nagykanizsa). 1896-ban „kelekodez”-ként szerepelnek a jegyzékben. Az 1912-ben megrendezett vasvármegyei kiállítás „csengettyűtartó”-nak nevezi a rohongi hitközségtől átvett rimonpárokat. (Csányi, 1912) Legkedvesebb elnevezést a neves jesivát és a zsidó tanítóképzőt is elvégzett tudós Mandl Bernát alkalmazott, aki zsidó tanítókhoz intézett 1913-as felhívásában „csengettyűs tornyocskákat”-ként nevezte meg e tárgyakat, de zárójelben odaírta, hogy rimonokról van szó. Az 1916-os katalógusban „Tóradisz”-nek nevezik, és szintén odaírják iránymutatásul a hagyományos héber megnevezést (klé-kódos) is.

A többi kiállított kegytárgy megnevezése nem ennyire változatos. A jad-ról és a hanukkiáról már volt szó a tévesen leírt tárgyak esetében, a fűszertartó pedig a katalógusban is a ma is használatos magyar nevével szerepel.

Az első magyarországi ötvösmű-kiállítás – s benne az első magyar judaika-bemutató – látogatottságáról nincsenek adataink, a katalógusa azonban a kiállítás rövid (három és fél hónapos) nyitva-tartása utánra is megőrizte a tárgyak emlékét. A kiállított anyag rendkívül gazdag, s a tárgyakon keresztül felvonul a magyar történelem szinte minden fontos szereplője, eseménye. A katalógusban ezek mellett, először szerepelnek a zsinagóga

A magyarországi – elsősorban pesti – neológia gyakorlatában megfigyelhetőek azok a 19. század első harmadától megjelenő tendenciák, melyek a keresztény és a zsidó közösség közti távolságot igyekeztek csökkenteni. Ennek érdekében megreformálták a zsidó istentiszteletet: a zsinagógákat a keresztény templomokhoz hasonló reprezentatív középületekké tették, a korábbi centrális elrendezést a bazilikális elrendezéssel váltották fel, a liturgiát lerövidítették, bevezették a német, majd a magyar nyelvű hitszónoklatokat, orgonát és kórust alkalmaztak, hogy a zsinagógai szertartás minél esztétikusabbá és a keresztények számára is minél érthetőbbé váljon.

kegyszerei műtárgyként, tudományosan leírva. Szinte természetesnek vehetjük, hogy a zsidó vallási ismeretekkel nem rendelkező muzeológus – aki Európában másodikként vállalkozik judaika leírásra Georges Stenne után – a keresztény minták után dolgozik, s a zsidó kegytárgyakat is a rendelkezésére álló fogalomkészlettel írja le, így lesz a tórávért ünnepjelző nyílásából ereklyetartó szekrényke. A zsidó vallást és társadalmat nem ismeri belülről, így a tóramutató a feudális keresztény szemüvegen keresztül a zsidó eskü megtételekor alkalmazott szimbolikus tárgy lesz. Szendreinek (és az általa megjelenített nem-zsidó társadalomnak) a szemében a zsidók egyfelől az általa jól ismert Biblia népe, az Ószövetség szereplői, másfelől a társadalomba lassan integrálódó, előítéletekkel kezelt ismeretlen embertömeg. Szendrei felismeri a zsidó törzsek szimbólumait (Lajstrom 41. tétel), de nem tudja azonosítani a tórárt a tóraszakrényben látott pergamentkerccsel. A posztbiblikus zsidó történelmi ünnep, a hanukka kegyszerét nem ismeri fel, s a nyilván egyértelműen gyertyatartónak látszó tárgyat is valami érdekesebbnek, ritkábbnak, egzotikusabbnak, „zsidóbbnak” tekinti, mint ami valójában. Több helyen megjegyzi, hogy a tárgyon „zsidóbetűs felirat” van, (Lajstrom 3, 5 tétel) s általában a Talmudból vett jelmondatokat, sőt a Talmud kivonatát tulajdonítja e feliratoknak. Nem jellemző, hogy a kegytárgyakon talmudi idézetek szerepelnének, jóllehet egyes esetekben ez előfordulhat. (10) Jellemző, hogy Szendrei nem a jóval valószínűbb bibliai idézetekre utal, hanem a zsidóság különállását, idegenszerűségét jelzi a modern nyelvekre akkoriban még nem lefordított, ismeretlen, a keresztény társadalom szemében ’gyanús’ Talmud emlegetésével. (Katz, 2001) Az egyik „Talmudból vett, s kivert körirat” (Lajstrom, 4 tétel) azonosítható, mivel a tárgy a Magyar Zsidó Múzeumba került. Az említett felirat szövege: „E tórákoronát az adakozók pénzéből Icg és Lázár gabbajok (előljárók) készítették a kis időszámítás szerint 556-ban.” (1796)

A feliratok olvasására, értelmezésére nem vállalkozik a katalógus – a szláv egyházi tárgyak esetében ezt egyházi szakértő (11) bevonásával megtették!

Szendrei néhol – hibásan – leírja a hébert: „E helyet egy hosszúkás négyszög alakú szegélyezett tag van rajta kiverve, melyen »Jehova Eloichim« neve héber betűkkel olvasható” (Lajstrom 23. tétel), „Közepén négyszögletű lapocska emelkedik ki, rajta levéldísz között »Jehova Eloichim«” (Lajstrom 24. tétel) „s a középső tokocská helyén tojásdány alakú medaillonban »Jehova Eloichim« neve” (Lajstrom 28. tétel) „középen bemélyített tokban »Jehova Eloichim« nevével” (Lajstrom 29. tétel) „csakhogy a tábla közepén négyszögletű nyílás van vágva, melybe hátulról »Jehova« fölirattal ellátott mozgatható táblácska jár.” (Lajstrom 30. tétel) „A háztető két oldalán a Jahve és Eloichim szó van bevéve” (Lajstrom 40. tétel)

Ezek közül némelyik biztosan nem a zsidó tradícióban ’Adonaj Elohim’-ként olvasandó szöveg, de van, ahol megengedhető, hogy valóban ez lehetett. A mozgatható táblácska minden bizonnyal az ünnepek egyikének nevét tartalmazta. A háztető – valójában a jeruzsálemi szentély szimbóluma az eljegyzési gyűrűn – két oldalán a házasságkötéskor (is) mondott szerencsekívánatot, a Mazal Tov olvasható. (12)

A magyarországi – elsősorban pesti – neológia gyakorlatában megfigyelhetőek azok a 19. század első harmadától megjelenő tendenciák, melyek a keresztény és a zsidó közöség közti távolságot igyekeztek csökkenteni. Ennek érdekében megreformálták a zsidó istentiszteletet: a zsinagógákat a keresztény templomokhoz hasonló reprezentatív középületekké tették, a korábbi centrális elrendezést a bazilikális elrendezéssel váltották fel, a liturgiát lerövidítették, bevezették a német, majd a magyar nyelvű hitszónoklatokat, orgonát és kórust alkalmaztak, hogy a zsinagógai szertartás minél esztétikusabbá, és a keresztények számára is minél ’érthetőbbé’ váljon. (Klein, 1994) Ezek a törekvések a zsidó közösségen belül szakadáshoz vezettek, de – legalábbis a jelek szerint – nem érték el az óhajtott célt, a keresztény közvélemény szinte semmit sem tudott a zsidó tradícióról, s ami keveset ismert, azt is gyakran rosszul.

A judaikák leírásában, a feliratok olvasásában segítséget nyújtani tudó szakértőket találhattak volna, ráadásul a pesti neológ hitközség rabbikarában és az Országos Rabbiképző Intézetben olyanok működtek, akiknek bölcsészdoktorátusa is volt, így a rabbinikus mellett akadémikus tudással is rendelkeztek, s a tudományos életben ismert személyek voltak. A pesti hitközség egyik rabbija ekkor a történészként is publikáló Kohn Sámuel, s a hitközség titkára Goldziher Ignác, a Rabbiképző professzorai között ül Kaufmann Izidor, és Bacher Vilmos, és a kiállítás évében végez a budapesti rabbiképzőben az első „doktor-rabbi” (*Frojimovics*, 2002) Neumann Ede, aki Nagykanizsára kerül rabbinak.

A művelt, a szakmájában igen kiválóknak számító régész, aki munkatársaival együtt felismerte, hogy a zsidó kegyszerek bemutatása nélkül nem lehet teljes a kiállítás, a dolgozatban bemutatott színvonalon ismerte a zsidó tradíciót, s a zsidó tradícióban használt tárgyakat. De: felismerte, hogy ezek nélkül nem teljes a kiállítás, s az „izraelita egyházi szerek” előkelő helyen szerepeltek a kiállításban, a többi felekezetek kegytárgyait bemutató teremben, legalább ’topográfiailag’ egyenrangúan. Az „ajtó melletti aczélszekrény”-ben a zsidó vallás kegyszereit mutatták be abban a „roppant helyiségben”, ahol többek között Szent László király hermáját, az aacheni kápolna magyar vonatkozású kincseit.

A judaikák a keresztek és koronák között, a nagyszentmiklósi aranyelet és az aranybulla között voltak láthatóak. Szimbolikus, akár demonstratív erejűnek is hathatott, hogy a magyar nemzeti identitást jelképező Magyar Nemzeti Múzeum épületében – ott, ahol azokban az években a magyar országgyűlés főrendiháza ülésezett! – külön csoportban állították ki a judaikákat, beemelve ezzel a zsidó tradíciót a nemzet kollektív emlékezetét alkotó tényezők sorába.

Jegyzet

(1) Szabolcsi, 1993, 44.

(2) Iparművészeti Múzeum Adattára, Iparművészeti Múzeum iktatott iratai: 260/1884: Laczkó testvérek kettős jegyzéke 1884. február 26., 268/1884: Mendl Manó kettős jegyzéke 1884. március 1., 316/1884: Egger és társa kettős jegyzéke 1884. március 25., 337/1884: Óbudai chevra kadisa kettős jegyzéke 1884. március 30., 341/1884: Seligmann I. kettős jegyzéke 1884. április 2., 354/1884: Nagykanizsai hitközség kettős jegyzéke 1884. április 7.

(3) A tárgyleírás alapján nem tűnik esetleg téves megnevezéssel leírt fűszertartónak, vagy egyéb zsidó tárgynak. A Csekonic Dánielné báró Liphay Leona tulajdonában lévő tárgyhoz hasonló az általunk ismert judaika gyűjteményekben nem található.

(4) Gelsei Guttmann Henrik 1869-ben az egyik első nemesisített zsidó nagybirtokos. Leszármazottai báróságot nyertek. A család történetéhez ld.: Kerecsényi, 1979.

(5) Szendrei János: (Miskolc, 1857. március 28. – Budapest, 1927. szeptember 25.): művészeti író, történész, az MTA levelező tagja (1903). Jogi és bölcsészeti tanulmányai befejeztével a Magyar Nemzeti Múzeum, majd a honvédelmi minisztérium tisztviselője lett. A millenniumi hadtörténelmi kiállításnak s az 1900-i párizsi világi kiállítás magyar katonai részlegének rendezője. 1890-től a Múbarátok Körének titkára. Ő rendezte 1906-ban II. Rákóczi Ferenc hamvai hazaszállításának fővárosi menetét. 1910–13 között a Hadtörténelmi Közlemények szerkesztője volt.

(6) A tárgyleírások készítői: I–II. terem: Pulszky Károly, a kiállítás titkára, III.: Radisics Jenő, az Iparművészeti Múzeumhoz beosztott minisztériumi fogalmazó, IV–V.: Thallóczy Lajos országos levéltári fogalmazó. In: Lajstrom, Előszó.

(7) A katalógus képeit Weinwurm Antal fényképfelvételei és természet után az Iparrajziskola növendékei készítették. (A korszak nyomdai gyakorlatában jellemző volt, hogy a képeket nem fényképen, hanem a fénykép után készült rajzokon jelentették meg. Magyarországon az első sajtófotó a katalógus megjelenésének évében, 1884-ben jelént meg a Vasárnapi Újságban. Vö.: Tomicsics Emőke: Nemzeti identitás és fotográfia. In: György Péter – Kiss Barbara – Monok István (2005, szerk.): *Kulturális örökség – társadalmi képelet*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 61–68.

(8) Elrendezésében más, de hasonló gyertyagyújtó féldomborművű alak szerepel a Musée d’art et d’histoire du Judaïsme, Paris gyűjteményében található 18. századi breslaui hanukkian. (Itsz.: D.98.4.24.) Az Israel Museum, Jerusalem 18. századi, augsburgi hanukkiján hét ágú gyertyatartót gyűjtanak domborított alakok. Képet közli: Keller, 1992, Colorplate 95. 247.

(9) Felhívás a zsidó tanítókhöz, [Mandl Bernát] 1913. február (Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár VI–A, T.78.3)

(10) Leggyakrabban a Pirké Avot idézetei szerepelnek kegytárgyakon. A Pirké Avot a Mína azon fejezete, amely a szombat délutáni liturgiában – s így az imakönyvekben is – szerepel.

(11) A Ruvaracz Hilarion, a görgetegi zárda archimandritája segítségével leírt feliratokat a második terem leírásához csatolt pótlásban szerepeltetik.

(12) A gyűrű képét közli: Naményi Ernő 1942. Hasonló eljegyzési gyűrűk képét közli: Keller, 1992, Colorplate, 65. 172. A háztetőn lévő felirat – amennyiben van – minden esetben a Mazal Tov. Ugyanez a felirat olvasható a gyűrűk pántjának belső felületén.

Irodalom

- Bató J. Lipót (1906): *Adalékok az ó-budai hitközség és chevrák történetéhez*. Athaeneum, Budapest
- Bertényi Iván (2003): *Magyar címertan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Cohen, Richard I. (1992): *Self-Images Through Objects: Toward a Social History of Jewish Art Collecting and Jewish Museums*. In: Wertheimer, Jack Ed.: *The Uses of Tradition. Jewish Continuity in the Modern Era*. The Jewish Theological Seminary of America, New York, Jerusalem.
- Csányi Károly (1912): *A vasvármegyei műtörténeti kiállítás katalógusa*. Szombathely.
- Fishof, Iris (1994): *Jewish Art Masterpieces from the Israel Museum, Jerusalem*. Hugh Lauter Levin Associates, Jerusalem.
- Frojimovics Kinga (2002): A „doktor rabbik” nagy nemzedéke Magyarországon: a neológ identitás kialakítása a történetíráson keresztül. In Zsengeller József (szerk.): *Széfer József: a tanítványok tanulmánykötete a tanítómester (Rabbi), prof. dr. Schweitzer József tiszteletére, 80. születésnapja alkalmából*. Essays in honor of Joseph Schweitzer. Open Art, Budapest.
- Gunst Péter (2000): *A magyar történetírás története*. (Történelmi kézikönyvtár). Csokonai Kiadó, Debrecen.
- Huberman, Ida (1996): *Living Symbols: Symbols in Jewish Art and Tradition*. Modan Publishers Ltd. Katalógus 1915–1916.
- Huberman, Ida: *A Magyar–Zsidó Múzeum katalógusa*. Első-második rész. Franklin Társulat Nyomdája, Budapest.
- Katz, Jakov (2001): *Az előítéletől a tömeggyilkossáig. Az antiszemitizmus története 1700–1933 között*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Keller, Sharon (1992): *The Jews in Literature and Art*. Könemann, Köln.
- Kerecsényi Edit (1979): A nagykanizsai Gutmann-család felemelkedése a nagyburzsoáziába. In: *Zalai Gyűjtemény 12. Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból*. Zalaegerszeg
- Kiss Erika (2000): „Történelmi” kiállítások a 19. században. In Sinkó Katalin (szerk.): *Történelem – Kép. Szemelvények a múlt és a művészet kapcsolatából Magyarországon. [kiállítási katalógus]* Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2000. március 17 – szeptember 24. Budapest.
- Klein Rudolf (1994): Keresztények számára már érthető, zsidók számára még emészthető. *Budapesti Negyed*, 2.
- Kohn Sámuel (1884, 1990): *Zsidók története Magyarországon*. Reprint. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lajtsrom (1884) *A magyar történeti ötvösműkiállítás lajstroma*. Budapest.
- Lederer Emma (1969): *A magyar polgári történetírás története*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Löw Lipót (1868): *A zsidó eskü múltja, jelene és jövője*. Pest.
- Mann, Vivian B. (1989): *Gold- und Silber-schmiedearbeiten des achtzenden Jahrhunderts. In Was übrig blieb. Das Museum Jüdischer Altertümer in Frankfurt 1922–1938*. Frankfurt am Main
- Marczali Henrik (1929, 2000): *Emlékeim*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest.
- Naményi Ernő (1942): A zsidó családi élet művésze. In Komlós Aladár (szerk.): *Ararát*. Magyar zsidó évkönyv az 1942. évre. Országos Izraelita Leányárva-ház, Budapest.
- Pulszky Károly – Radisics Jenő (1885): *Az ötvösség remekei a Magyar Történeti Ötvösmű Kiállításon, I–II*. Budapest.
- Roth, Cecil (1971): *Ceremonial Objects*. In Roth, C. (szerk.): *Encyclopaedia Judaica, Vol. 5*. Jerusalem Sed.
- Rajna, Gabrielle, et al. (1995): *L'Art Juif. (L'art et les grandes civilisations.)* Citadelles et Mazenod, Paris.
- Scholem, Gerschom (1995): Dávid pajzsa: egy jelkép története. In *A kabbala helye az európai szellemtörténetben*. Válogatott írások I. Atlantisz, Budapest.
- Sigal, Laurence (1999): *The Musée d'art et d'histoire du Judaïsme*. Paris.
- Stahl, Abraham (1979): *The Torah Scroll*. Israel Museum, Jerusalem.
- Stenne, Georges (1878): *Paris. Galeries du Trocadéro*. Collection de M. Strauss. Description des objets d'art religieux hébraïques exposés dans les galeries du Trocadéro, é l'Exposition Universelle de 1878. Poissy.
- Szabolcsi Lajos (1993): *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931)*. Emlékezősek, dokumentumok. (Hungaria Judaica, 5.) MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest.
- Tomsics Emőke (2005): Nemzeti identitás és fotográfia. In György Péter, Kiss Barbara, Monok István, (szerk.): *Kulturális örökség – társadalmi képzelet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Újvári Péter (szerk., 1929): *Zsidó Lexikon*. Zsidó Lexikon kiadása, Budapest.
- Útmutató (1884) *Útmutató az Országos Ötvösműkiállítás helyiségeiben*. Budapest.
- Winklerné Munkácsi Noémi (1943): *Százéves nőegyletünk*. Nagykanizsa.